DOI 10.47315/archives2021.329.156

УДК 94(477)«16»:930.253

Юрій Мицик

доктор історичних наук,

професор,

головний науковий співробітник

відділу актової археографії,

Інститут української археографії та джерелознавства

імені М. С. Грушевського НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1580-1284>

ІЗ ЛИСТІВ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У ТАБІРНОМУ ЩОДЕННИКУ КНЯЗЯ ЯНУША РАДЗИВІЛЛА

Анотація. Метою статті є публікація в перекладі українською мовою листів гетьмана Богдана Хмельницького, вперше опублікованих польською мовою в нещодавно виданому фундаментальному табірному щоденнику князя Януша Радзивілла. Пам'ятка важлива тим, що до неї скрупульозно день у день вносилися всі важливі відомості стосовно життя військового табору, насамперед, переміщення військ, прибуття підкріплень, вислання роз'їздів – розвідувальних загонів, роботи з укріплення табору, опис ходу битв тощо. У додатках до статті наводяться деякі уривки документів, у котрих згадуються ще не виявлені листи Б. Хмельницького, коротко інформується про їхній зміст, а також подається невідомий лист чернігівського полковника Мартина Небаби. **Методологічну основу** дослідження становлять принципи історизму й об'єктивності; використовувалися як загальнонаукові, так і спеціальні історичні методи, у першу чергу, історико-описовий і історико-хронологічний. **Наукова новизна.** Стаття базується в основному на архівних документах, що містяться у складі унікального табірної (канцелярійного) щоденника польного литовського гетьмана князя Я. Радзивілла. Щоденник зберігається переважно у польських архівосховищах і українським дослідникам майже недоступний. На перешкоді стоїть і те, що його документи написані старопольською мовою і щедро пересипані латинізмами. Тут вони вперше публікуються у перекладі українською мовою, отже, стають більш доступними українським науковцям. **Висновки:** Завдяки опублікованим нижче листам можна отримати повніше уявлення про дипломатичну діяльність Гетьманщини, спроби

© Ю. Мицик, 2021

Б. Хмельницького зіграти на польсько-литовських суперечностях, що певною мірою вдалося досягнути, хід військових дій, ситуацію у повстанському таборі. **Перспективи дослідження:** наведені в перекладі українською мовою невідомі досі листи Б. Хмельницького проливають світло на складну дипломатичну боротьбу, що її вела Україна-Гетьманщина в той час. Також ці листи доповняють зібрання документів Б. Хмельницького, яке в основному видане в межах серії «Український Дипломатарій XVI–XVII ст.», що є пріоритетним завданням Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

Ключові слова: Богдан Хмельницький; гетьман; історичне джерело; документи; листи; археографія.

Документальна спадщина гетьмана України Богдана Хмельницького (1596–1657) закономірно привертала й привертає увагу науковців. У 1961 р. І. Крип'якевич і І. Бутич здійснили фундаментальне її видання¹. До нього увійшло 475 універсалів і листів гетьмана та ще 24 сумнівні і підроблені документи. У 1998 р. І. Бутич доповнив і перевидав універсали Б. Хмельницького, відкривши серію «Універсали українських гетьманів» («Український Дипломатарій»)². У це видання увійшли 169 оригінальних, 13 сумнівних і підроблених універсалів, а також стилізації літописця С. Величка. Однак комплекс листів гетьмана сюди не був включений. Між тим, він потроху збільшувався завдяки зусиллям вітчизняних і зарубіжних учених (І. Сварник, А. Перналь, Ф. Сисин³ та ін.).

У 2019–2020 рр. польські історики і архівісти здійснили надзвичайно цінне видання табірної щоденника литовського польного гетьмана Януша Радзивілла та його кореспонденції⁴, де власне сам щоденник складає перший том публікації (890 сторінок!). У ньому висвітлено

¹ Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 / відп. ред. Ф. Шевченко; упорядн.: І. Крип'якевич, І. Бутич; АН Української РСР. Інститут суспільних наук; Архівне управління при Раді Міністрів Української РСР. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 740 с.

² Універсали Богдана Хмельницького / упорядн.: І. Крип'якевич, І. Бутич; ред. кол.: В. Смолій (гол.), Г. Боряк, І. Бутич, Л. Гісцова [та ін.]; НАН України. Інститут історії України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ: Вид. дім «Альтернативи», 1998. 416 с. (Універсали українських гетьманів. Серія І).

³ Сварник І. І. Невідомий лист Богдана Хмельницького періоду Визвольної війни 1648–1654 рр. // Архіви України. 1984. № 5. С. 71–73; Перналь А. Б. Річ Посполита двох народів і Україна: Дипломатичні відносини 1648–1658. (пер. з польської Ю. Мицика, І. Тарасенко; передм. Ю. Мицика, І. Тарасенко; наук. ред. Я. Федорука. Київ, 2013. 400 с.; Sysyn F. E. Dokuments of Bohdan Chmelnytskyj // Harvard ukrainian studies. V. II. № 4. Dec. 1978. С. 518–519.

⁴ Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655. Cześć 1. Dziennik kancelaryjny 1649–1653. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2019. 890 с.; Cześć 2. Listy. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2020. 301 с.

події 1649–1653 рр., хоча первісно він охоплював значно ширший період, але військові «завірюхи» спричинилися до втрат значних частин пам'ятки. Насамперед, бракує початку щоденника, де йшлося про перший етап Національно-визвольної війни 1648–1658 рр., і події висвітлюються, починаючи з 2 червня 1649 р. Виклад уривається 4 лютого 1652 р., а подальші події цього й наступного року (до 25.X.1653 р.) передані не повністю, бо ці фрагменти, як і виклад подій 1654–1655 рр. (до смерті князя Януша 30.12.1655 р.), були втрачені. Втім, маємо першокласне джерело з історії Національно-визвольної війни 1648–1658 рр., особливо до тих подій, що відбувалися на Сіверщині та в Білорусії. Щоденник вівся з наказу князя Януша його секретарями, і тому дістав умовну назву табірною або канцелярійною (канцелярського). Тут день у день велися записи про все важливе, що відбувалося в таборі, заготовувалися протоколи допитів (конфесати) полонених повстанців та донесення шпигунів тощо. До нього вносилися також копії численних наказів і листів князя, адресатами яких були король Речі Посполитої Ян Казимир, представники панівної верхівки Речі Посполитої, особливо вищого офіцерського складу її війська, правителі сусідніх держав, у першу чергу гетьман Б. Хмельницький, кримський хан Іслам-Гірей, молдовський господар Василь Лупу та ін., а також їхні листи-відповіді.

Зокрема, на листи й універсали Б. Хмельницького, які були вміщені в основній частині табірною щоденника (ще до його публікації), вперше звернув увагу американсько-канадський історик українського походження Ф. Сисин (F. Sysyn) і видав 5 листів у 1978 р.⁵ Ще 3 універсали були видані за іншими списками І. Крип'якевичем та І. Бутичем⁶. Але 5 листів лишилися поза увагою Ф. Сисина насамперед через те, що окремі частини щоденника були виявлені пізніше і в інших архівосховищах (за межами основної частини, яка зберігається в Головному архіві давніх актів у Варшаві (Польща) (Archiwum Głównie Akt Dawnych w Warszawie))⁷. Їх переклади українською мовою і подаються нами нижче.

⁵ Sysyn F. E. Dokumenty of Bohdan Chmelnyc'kyj... С. 518–519. Ці документи були перекладені й передруковані нами разом із польськомовним оригіналом у серії: Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / упорядн. о. Ю. Мицик; редколегія: В. А. Брехуненко, Д. В. Бурім, О. О. Маврін, П. С. Сохань, Г. К. Швидько; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Канадський інститут українських студій (Едмонтон). Київ, 2012. 680 с. Т. 2 (1650–1651 рр.). №№ 20, 21, 215. С. 31–34, 346–348; Т. 3 (1652–1654 рр.). №№ 1, 2. С. 11–13.

⁶ Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 ... №№ 115, 118, 134.

⁷ Головний архів давніх актів у Варшаві. Фонд «Архів Радзивіллів». Відділ VI. Спр. 36.

Перший з них – лист до молдовського господаря В. Лупу – був написаний гетьманом не пізніше 6 березня 1651 р., тобто тоді, коли він, можливо, ще не знав про поразку й загибель брацлавського полковника Данила Нечая під Красним. Б. Хмельницький погоджувався з проханням В. Лупу відкласти шлюб Тимоша Хмельницького з донькою – Роксандою Лупу, брав на себе відповідні переговори з кримським ханом Іслам-Гіреєм, «до котрого я спеціально пошлю послів у цій справі», тим більше, що хан прислав перекопського бея Біріш-агу «для підтвердження присяги й братерства». Приблизно тоді ж (3 березня 1651 р.) було написано листа до князя Я. Радзивілла, одного з трьох, що наводяться нижче. Всі вони скеровані князю Янушу з метою збереження миру, з поясненням дій українських повстанців. Звичайно, це можна пояснити тим, що князь Януш був фактично головнокомандувачем військ у Великому князівстві Литовському (ВКЛ) (формально ним був великий гетьман литовський Януш Кішка, але він хворів і передав командування військами Я. Радзивілли), і до того ж представляв найвпливовіший магнатський рід у ВКЛ і один із найвпливовіших у Речі Посполитій. Однак Б. Хмельницький не випадково згадував про традиції цього роду щодо його підтримки козацтва («у душі своїх предків»), маючи на увазі, в першу чергу, батька Януша-Криштофа II Радзивілла (1585–1640), польного, а потім великого гетьмана ВКЛ, котрий підтримував запорозьке козацтво. До того батько й син Радзивілли були протестантами і як православні перебували в опозиції до войовничого католицизму. Хоча князь Януш «відзначився» придушенням Національно-визвольної війни на початковому її етапі, але видно зусилля Б. Хмельницького не були даремними, принаймні сприяли тому, що у 1655 р. князь Януш відійшов від короля Яна Казимира, підтримав шведського короля Карла X Густава, який був союзником Б. Хмельницького і, можливо, подумував про розрив із Річчю Посполитою та незалежне ВКЛ.

У документі № 3 – інструкції Б. Хмельницького полковнику Семену Савичу про переговори з київським воєводою Адамом Киселем, написаній, ймовірно, наприкінці 1651 р., йшлося про плани морського походу козаків проти Османської імперії. Відзначимо, що С. Савич був полковником Канівського полку у 1648–1649, 1651, 1658–1659 рр. і відомий як дипломат. Про наміри Речі Посполитої розірвати українсько-турецький – татарський союз та відвернути гетьмана від Молдови досить детально писав М. Грушевський⁸, але про цю інструкцію йому не було відомо. У ній гетьман наводив вагомі причини, котрі не дозволяли розпочати морський похід, і це давало можливість виграти час. В інструкції є й важлива згадка про річну підготовку морського

⁸ Михайло Грушевський. Історія України-Руси: В 11-ти т., 12-ти кн. / редкол.: П. С. Сохань (гол.) та ін. Київ: Наукова думка, 1991–1998. (Пам'ятки історичної думки України). Т. IX. Ч. 1. 1996. С. 376–377.

походу ще до вибуху Національно-визвольної війни: тоді мала місце й рада, за участю короля Владислава IV. Йшлося і про плани одруження сина гетьмана Тимоша з Роксандою Лупу, які Б. Хмельницький нібито облишив (про це йшлося і в листі № 1), й про «дуже понищений» Корсунь, «щоб там жовніри не докучали». Б. Хмельницький знову звертався до Я. Радзивілла як до впливового посередника між ним і королем Речі Посполитої Яном Казимиром. Але того року події розвивалися несприятливо для України-Гетьманщини (досить згадати нещасливу битву під Берестечком і підписання Білоцерківського миру). Слід указати також на згадку про лист Б. Хмельницького до київського митрополита Сильвестра Косова (бл. 12 березня 1651 р.), де йдеться про труднощі зі збереженням миру (подано у дод. № 2). У додатку № 1 наводиться згадка про 2 листи Б. Хмельницького, написані у липні 1649 р. вірогідно до наказного гетьмана Михайла Кричевського, який командував походом на Білорусь.

Листа № 4 було написано гетьманом до того ж Я. Радзивілла, коли українські повстанці взяли реванш за Берестечко переконливою перемогою під Батогом (1652 р.). Але у своєму листі від червня 1653 р. гетьман знову говорить про мир (на умовах Зборівського договору!) і просить князя про посередництво. Відзначимо, що тут Б. Хмельницький виступає як досвідчений дипломат, оскільки історикам добре відомо, що, всупереч заявам про вірнопідданство королю, ним проводилися інтенсивні переговори Гетьманщини з турецьким султаном Мухамедом IV, кримським ханом Іслам-Гіреєм III і московським царем Олексієм.

Наступний лист до князя Януша (№ 5), датований після червня 1653 р., був вказаний І. Бутичем у переліку листів Б. Хмельницького, згадуваних у джерелах, але ще не виявлених дослідниками⁹. У ньому гетьман прагнув відвести підозри Я. Радзивілла щодо порушень миру (що було нелегко після перемоги повстанців під Батогом) і навіть намагався знову використати князя Януша як посередника в мирних переговорах. У щоденнику подається і відповідь князя на цей лист. Ця відповідь нібито прихильна до Гетьманщини, але в ній міститься вимога розриву союзу Гетьманщини з Кримським ханством¹⁰, а це в той час значно послабило б повстанців. 18 липня лист Б. Хмельницького разом із копією відповіді князя Януша було послано до королівського двору в супроводі листа Я. Радзивілла до коронного канцлера Стефана Корицинського¹¹.

На завершення подаємо в додатку лист сподвижника Б. Хмельницького – чернігівського полковника Мартина Небаби, який загинув

⁹ Документи Богдана Хмельницького 1648–1657... С. 660.

¹⁰ Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655. Cześć 1. ... С. 776–778.

¹¹ Там само. С. 778.

у битві під Ріпками у липні (?) 1651 р. (№ 3). Досі відомо лише кілька листів М. Небаби. Найближчим до цього хронологічно є лист, написаний у Чернігові у березні 1651 р. до гомельського підстарости Яна Франциска Хлевинського¹². У ньому йдеться про активізацію шпигунів, котрих особливо висилав биховський староста Слушка. У наведеному нами нижче листі до того ж підстарости М. Небаба пояснює причини арешту пана Криштофа Фаща (Фащка) і його челядників, які вивідували про сили й плани Війська Запорозького. До того ж полковник добивався звільнення 2-х козаків, взятих у полон під Любечем.

Таким чином, нововиявлені листи гетьмана Б. Хмельницького важливі вже тому, що доповнюють «Український Дипломатарій козацької доби». Завдяки їм можна отримати повніше уявлення про дипломатичну діяльність Гетьманщини, хід військових дій, ситуацію в повстанському таборі. Переклад листів із польської і частково латинської мов українською, безперечно, буде сприяти їх уведенню до наукового обігу. Зазначимо, що латинські фрагменти листів були перекладені канд. іст. наук, ст. наук. співробітником Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України Орестом Зайцем, за що висловлюємо йому глибоку подяку.

№ 1

1651 р., не пізніше березня 6. – Лист Б. Хмельницького до молдовського господаря В. Лупу з обговоренням вимушеного відкладення дати шлюбу їхніх дітей – Тимоша Хмельницького і Роксанди Лупу*

Як я у моєму попередньому листі запевнив в. м. м. пана в щирості нашої приязні і міцності союзу мого дому з домом в. м. м. пана і тепер це ж підтверджую й буду просити Господа Бога, щоб жоден наш неприятель не тішився. Я посилав до в. м. м. пана і писав, щоб цей весільний акт через мінливі часи якнайшвидше був здійснений. Оскільки по волі в. м. м. пана мусило піти, і я схилився до того, щоб сталася пролонгація; а якби ми були тоді скінчили те, що Господь Бог призначив, то закрили б рота нашим неприятелям, які брехливо говорять і не втішався б жоден із них. Однак того, що Господь Бог призначив, не можна оминати і хан й. м. не буде перешкоджати. До котрого я спеціально пошлю послів у цій справі, бо в ці часи прислав хан й. м. з усією своєю старшиною і ордами Біріш-агу перекопського для підтвердження присяги й братерства. Тоді думаю, що нам ні в чому не буде перешкод. Нам найбільше йдеться про те, що з цього сейму ще не маємо жодної понови; на це тільки очікуємо. Були б раді наш акт у цей призначений час провести, та ми ще не зовсім готові й безпечні. Як тільки ґрунтовнішим буде мир, не затри-

¹² Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. ... Т. 2. № 69. С. 101–102.

* Листу передуює запис: «Переклад листа Хмельницького до господаря й. мості написаного такий».

маємося з тим, щоб в. м. м. пана повідомити, а я буду старатися, щоб жоден неприятель не тішився.

(Опубліковано в кн.: Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655. Cześć 1. Diariusz kancelaryjny 1649–1653. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2019. С. 476).

№ 2

1651 р., березня 3. – Лист Б. Хмельницького до князя Я. Радзивілла з поясненнями дій українських повстанців і завіряннями у мирних намірах *

Яснеосвічений милостивий князю Радзивілл, наш вельми милостивий пане!

Не тільки від різних приязних нам людей ми мали відомості, але й з самого очевидного досвіду маємо про це добре свідчення того, що в. кн. м., мій милостивий пан, у душі своїх предків зволиш бути завжди якнайприхильнішим Війську Запорозькому. Тому вельми просимо, зволь в. кн. м., мій милостивий пан, також і в цьому часі таким же до нас залишатися і своїх військ не наближати до лінії Війська Запорозького. А ми також нашим полковникам і їхнім помічникам не тільки заборонимо не виходити за лінію, але й наказуємо їм бути в мирі, бо ми зовсім не думаємо про війну, тому що нас й. к. м., наш милостивий пан обіцяв обдарувати миром через комісію. За чим, хто б всупереч наказу й. к. м., нашого милостивого пана, хотів би на нас наступати, нам безперечно прийдеться боронитись, а провину покласти на того, хто б дав привід для порушення миру і буде нам неприємцем. Однак і в. кн. м., якщо б думав на нас виявити ворожість і хотів би наступати на нас (ми цього не сподіваємося), то, навпаки, мусимо відповідати оборонним ударом. Господь Бог свідок, що ми ніколи не були такими, що не думають і відкидають святий мир, а найбільше здобуваючи приязнь до себе в. кн. м., мого милостивого пана. Йй і цього часу ми якнайпильніше з нашими послугами віддаємося.

У Корсуні 3 березня.

Хоча я туди послав частину ногайського війська, котре при нас зимувало, однак почувши, що в. кн. м., мій милостивий пан нам став приятелем, наказав їм трохи затриматися.

(Опубліковано в кн.: Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655. Cześć 1. Diariusz kancelaryjny 1649–1653. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2019. С. 549).

№ 3

Кінець 1651 р. (?). – Інструкція Б. Хмельницького полковнику С. Савичу про предмет розмови з київським воєводою А. Киселем **

1. Ця морська дорога не може бути так швидко, бо більша частина нашого війська, котрі виступали з різних сіл, покинули все добро і кочують по полях

* Листу передуює запис: «Від Хмельницького козак із Чернігова приніс князю й. мості такий лист».

** Інструкції передуює запис: «Інформація пану полковнику Семену Савичу, що він має говорити з й. мостю паном київським воєводою».

із дружинами і дітьми, а з огляду на зимню пору ще збудували собі халуп. А ця дорога не наполовину, а у два рази важливіша, щоб піднявшись (у похід), не дійшло до неслави, бо ми цю дорогу дуже добре знаємо. Якби ми швидко зібрались у цю дорогу, то це було б нам дуже обтяжливо, починати кожному цю справу якнайтіхіше. Хоча раніше ми мали човни, однак на дванадцять тижнів ми затрималися, щоб добре спорядитися. Тепер багато є таких, що вже відвикли від морського походу, треба на це обирати людей, кожного окремо.

2. Раніше з королем й. мостю славної пам'яті Владиславом, коли ми про це мали раду, тоді ми мали готуватися до походу протягом цілого року. Аж знову повинні були за рік вирушити. На що ми й листи мали, деякі й тепер маємо. Ми й човни почали робити, котрі без окування шість тижнів робили і тепер двох човнів не дороблено. Полковників послано з ради, я наказав липи (човни – *Ю. М.*) робити в таємниці.

3. Що є найважливішим. Якщо трактувати про таку важливу війну, особливо з турком, це буде тривати не день. Треба дивитися, щоб із славою було і військо, щоб одне другому давало поміч, яким шляхом мають йти, щоб одне другого не видавало. А цей неприятель (турки – *Ю. М.*) був би у великій тривозі, якби зараз виступили.

4. Треба взяти до уваги і нашому війську в цей час, що якби довелося вирушити, тоді не всі після цієї втрати приготували зброю. А йдучи на море, щоб була не дуже велика кількість війська, але добрі, справні і досвідчені молодці. Однак і у цьому запевняємо, що ми готові це вчинити проти цього неприятеля.

5. Військо теж коронне після цих непокоїв не зовсім зібралося, і про це добре відомо кожному військовому, що на війну не всі швидко зберуться. І то теж й. мості пану воєводі повідомляю, що ще перед нашим поверненням із-під Білої Церкви і коли було послано для кращої переправи до галги-солтана [Газі Гірея] кількесот війська, котрі нічого з собою не взявши, пішли до черкесів. Тоді й цих нам треба рекуперувати*. То їх, коли назад поверталися з-під Білої Церкви, взяли татари для безпечного проїзду.

6. Ми все це з нашої ради беремо до уваги і стараємося, щоб із порадою їх м. мостей і безсмертною славою було хоч нешвидко, але добре. А від послуги й. к. мості ми ніяк не відмовляємося, готові й щиро прагнемо цього, щоб це обернути проти поганих, чого у своїй землі ми дізналися. А ми собі, щоб були у згоді й любові. Тільки просимо про те, щоб король й. м. зволив не ображатися на нас, бо так швидко цього походу не може бути.

Просити й. мость пана воєводу [*А. Киселя – Ю. М.*], щоб він про все зволив повідомити через цього ж полковника Семена і дав пораду, а перед й. к. мостю клопотався, щоб й. к. м. не ображався на нас, але зволив цілком вірити в наше вірне підданство. Щодо мого сватовства з молдовським господарем [*Василем Лупу – Ю. М.*], я вже облишив це, тільки з тим послав, щоб як він, так і я, були вільні від цього. А коли Всемогутній Бог зволить продовжити довгі літа й. к. мості, а мій син як молодий послужить й. к. мості, то за клопотанням ясновельможного пана воєводи милість й. к. мості отримає. За чим просити й. м. пана воєводу, щоб написав до й. мості пана коронного геть-

* Рекуперація (від *лат. recuperatio*) – повернення, отримання назад.

мана [М. Потоцького – Ю. М.]: якщо цей посланець ще затриманий, щоб до нас їхав. Якщо ж (вертається) від молдовського господаря, тоді нехай повертається, щоб їдучи назад, не був затриманий паном чернігівським воєводою [М. Калиновським – Ю. М.]. Просити і про Корсунь, який є дуже понищений, щоб там жовніри не докучали.

Богдан Хмельницький, гетьман з й. к. мості Запорозьким.

(Опубліковано в кн.: Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655. Cześć 1. Diariusz kancelaryjny 1649–1653. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2019. С. 749–750).

№ 4

1653 р., червня 20(10). – Лист Б. Хмельницького до князя Я. Радзивілла щодо миру на умовах Зборівського договору і проханням про посередництво *

Яснеосвічений милостивий etc.

Вельми дякуємо в. кн. мості за невтомну працю, котру зволиш підіймати, стараючись досягти ґрунтового миру. Тільки те нам дивно, що в. кн. мость нічого нам не пишеш ретельно, яким чином це могло б статися. Ми, уховай Боже, не виламуємося з підданства й. к. мості, нашого милостивого пана, і якби ми думали шукати інших панів, ми б давно це вчинили, але залишаємося у вірному підданстві й. к. мості, нашого милостивого пана, як ми й писали через послів й. к. мості. Ми також суплікували про невелику справу до маєстату й. к. мості, нашого милостивого пана, щоб ми згідно зі зборівськими пунктами були збережені при нашій вірі й вольностях. Тепер же маємо великі зачіпки від коронного війська, не знаємо чи з відома й. к. мості і Речі Посполитої. Оскільки багато християнської крові невинно проливається, ми мусили і своє військо зрушити, бо не бачимо миру й милості й. к. мості. В. кн. мость не повідомив нам про нинішній сейм, ні про короля й. мость, ні про те, де й. к. мость зараз знаходиться. Не знаємо, хоча ми своїх послів послали. Не знаємо про перебування й. к. мості, бо в. кн. мость нічого певного нам не висловив. Молдовський господар й. м. [Василь Лупу – Ю. М.] тепер в Яссах. Порадившись з іноземним військом, можемо надати допомогу господареві й. мості, якщо проти нього буде якийсь неприятельський наступ. Просимо в. кн. мость, зволь нам повідомити про волю й. к. мості, а ми в усьому будемо триматися порад в. кн. мості. Ми й тепер не рушалися б, якби не сутичка з коронним військом. Усно ширше розповість в. кн. мості й. м. пан Загоровський. А ми і повторно просимо в. кн. мості, зволь в. кн. мость не припиняти цієї святобливої праці. Нехай би заради Бога не проливалася християнська кров, а сили військ з обох сторін були звернені проти іноземного неприятеля. Ми готові з вірністю нашого підданства проти кожного неприятеля й. к. мості, нашого милостивого пана і Речі Посполитої служити і не жаліти [своїї – Ю. М.] крові, захищаючи віру і вітчизну. Затим наші покірні послуги в милість кн. мості якнайпильніше віддаємо.

З табору під Красним 10 червня 1653.

* Листу передуює запис: «Цього ж дня зустрів князя й. мость у дорозі пан Загоровський, товариш пана Павші, з відповіддю від Хмельницького».

В. кн. мості в усьому покірний слуга Богдан Хмельницький, гетьман Війська й. к. мості Запорозького.

(Опубліковано в кн.: Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655. Cześć 1. Diariusz kancelaryjny 1649–1653. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2019. С. 769–770).

№ 5

1653 р., липня 10(червня 30) – Лист Б. Хмельницького до князя Я. Радзивілла з намаганням відвести підозри щодо порушень миру і проханням про посередництво *

Яснеосвічений милостивий князю милостивий, пане віленський воєвода, мій вельми милостивий пане!

Як ми писали до в. кн. мості, що рушили свої війська не для чого іншого, тільки з волі молдовського господаря й. мості, мого милостивого пана [Василя Лупу – Ю. М.], даючи йому у цьому випадку руку допомоги і так з милості Найвищого Бог цей ворог не отримав потіхи; що господар й. м. є при владі в державі, а мій син [Тиміш] ще й тепер з волі господаря й. м. залишається при ньому, а її м. господарова (Катерина «Черкеська», друга дружина В. Лупу – Ю. М.) два тижні тому як виїхала з Кам'янця до молдовської землі. Ми теж із військами назад повернулися, зовсім не думаючи про війну і вислали до короля й. м., нашого милостивого пана, наших послів, просячи милостивої ласки. Вельми просимо і в. кн. мость, щоб в. кн. м. зволив поклопотатися, аби не проливалася більше християнська кров і настав непорушний мир. Зволь в. кн. м. у цьому і надалі не шкодувати праці і клопотатися перед й. к. мостью, паном нашим милостивим, щоб нам зволив показати свою милостиву батьківську й панську ласку, щоб ми не розходилися по чужих державах, але залишалися вашому вірному підданстві під милосердними крилами найяснішого маєстату й. к. мості, пана нашого милостивого, а наші покірні послуги й. к. мості, пану нашому милостивому і Речі Посполитій обернули проти іноземних неприяте́лів. Не сумніваємося в милості в. кн. мості, якому наші понижені й покірні послуги якнайпильніше віддаємо.

З табору під Меджибожем червня 30 дня 1653.

В. кн. мості в усьому покірні слуги Богдан Хмельницький, гетьман Війська й. к. мості Запорозького.

(Опубліковано в кн.: Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655. Cześć 1. Diariusz kancelaryjny 1649–1653. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2019. С. 776).

* Листу передуює запис: «17 липня став князь й. м. в Слуцьку, де застав відправлених до себе Хмельницьким послів: черкаського й чигиринського сотників, котрі передали йому такий лист».

Додатки

№ 1

1649 р., не пізніше серпня 1. – Уривок із конфесати козака Кіндрата зі згадкою про 2 листи Б. Хмельницького, написані у липні 1649 р.

[...] Сказав, що мав прийти перший лист від Хмеля, щоб коло Брагина вщент вирубали неприятеля. А потім прийшов другий, яким заборонялось рубати, тільки щоб захопили коней і йшли громити табір. Розгромивши його, сразу йшли б до Вільна, рубаючи всіх неприятелів [...].

(Опубліковано в кн.: Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655. Cześć 1. Diariusz kancelaryjny 1649–1653. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2019. С. 148).

№ 2

1651 р., близько березня 12. – Згадка про лист Б. Хмельницького до київського митрополита С. Косова про труднощі зі збереженням миру

З Києва принесені листи пану київському воєводі [А. Киселю – Ю. М.]:
[...] Писав лист Хмельницький до отця митрополита [С. Косова – Ю. М.], говорячи про мир, що не в ньому причина порушення миру, але вже затягнув татар. Тепер важча справа з миром, якщо вгамуються і захочуть миру, але татар треба буде винагородити, бо ці дарма не вийдуть з землі і те докладає [мій посланець], що хан мав вирушити, старшина схильна до миру, а чернь волає на війну.

(Опубліковано в кн.: Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655. Cześć 1. Diariusz kancelaryjny 1649–1653. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2019. С. 597).

№ 3

1651 р., березня 29(19). – Лист чернігівського полковника М. Небаби до гомельського підстарости Я. Хлевинського із поясненням причини арешту пана К. Фаща (Фащка) і його челядників *

Мені вельми ласкавий пане гомельський підстароста!

Зволиш в. м. писати і тот лист прислат до мене, чого в. мості його милость княз Радзивілл писал, за што в. мості вельми дякую. А што зволиш в. м. писат до мене, щоб я в. мості дав відповідь, для якої причини пана [Криштофа] Фаща взято. Причина тая ест, що першим разом пан Фащ посилав свою челядь на подслух, розвідуючи, чи много Війська Запорозького і де оборочається. А што тая челядь, поймавши мужика, замучили, питаючи його про військо. Знову тая ест причина, не знаю ежелі то з відомості його милості пана гетьмана ВКЛ, що жовніри з Мозиря, подбивши під Любеч і наших козаків, которіє сторожу одправлявали, двох ухопили, про которих і досі нема відомості, чи живі і досі до нас не вернулися і чуємо, що їм великоє мордерство чинили. Тоді ми для

* Листу передуює запис: «При цьому ж листі віддано руський лист до гомельського підстарости від чернігівського полковника Небаби».

того наказали пана Фашка із челяддю взяти. Которому і його челяді нема у нас жодної кривди, а скоро в. м. м. вернете нам товаришов, тогди і пан Фашко зо всім своїм волно одедет. А найлепей відомості і поради очекиваєм од й. мості пана гетьмана, бо ми писали, ознаймуючи о пану Фашку. Тоді в тот час лепшую відомості одержите в. м. м. о пану Фашку. Затим etc.

Дата з Чернігова 19 марта 1651.

(Опубліковано в кн.: Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655. Część 1. Diariusz kancelaryjny 1649–1653. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2019. С. 614).

REFERENCES

1. Shevchenko, F. (Ed.), Krypiakevych, I. & Butych, I. (Comps.) (1961). *Dokumenty Bohdana Khmelnytskoho 1648–1657* [Bohdan Khmelnytsky's documents dated 1648–1657]. Kyiv: Vydavnytstvo AN URSR. [in Ukrainian].
2. Mytsyk, Yu. (Comp.) (2012). *Dzherela z istorii Natsionalno-vyzvolnoi viiny ukrainskoho narodu 1648–1658 rr.* [Sources on the history of the National and Liberation War of Ukrainian people in 1648–1658] (vol. 2, №№ 20, 21; vol. 3, №№ 1, 2). Kyiv. [in Ukrainian].
3. Nagielski, M. et al (Comp.) (2019). *Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655. Część 1. Diariusz kancelaryjny 1649–1653* [Janusz Radziwiłł's military correspondence in 1646–1655]. Warszawa: Wydawnictwo Neriton. [in Polish].
4. Nagielski, M. et al (Comp.) (2020). *Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655. Część 2. Listy.* Warszawa: Wydawnictwo Neriton. [in Polish].
5. Sokhan, P. (Ed.) (1996). *Mykhailo Hrushevskiy. Istoriiia Ukrainy-Rusy* [Mykhailo Hrushevskiy. The history of Ukraine-Rus] (11 vols.) (Vol. IX, part 1, pp. 376–377). [in Ukrainian].
6. Pernal, A. B. (2013). *Rich Pospolyta dvokh narodiv i Ukraina: Dyplomatychni vidnosyny 1648–1658* [The Polish–Lithuanian Commonwealth of two peoples and Ukraine: diplomatic relations in 1648–1658] (Yu. Mytsyk, I. Tarasenko, Trans., Foreword). Kyiv. [in Ukrainian].
7. Svarnyk, I. I. (1984). Nevidomyi lyst Bohdana Khmelnytskoho periodu Vyzvolnoi viiny 1648–1654 rr. [The unknown Bohdan Khmelnytsky's letter of the National Liberation War period in 1648–1654]. *Arkhivy Ukrainy*, 5, 71–73. [in Ukrainian].
8. Sysyn, F. E. (1978). Documents of Bohdan Khmelnytskyi [Bohdan Khmelnytsky's documents]. *Harvard ukrainian studies*. V. II(4), 518–519. [in English].
9. Krypiakevych, I., Butych, I. (Comps.), Smolii, V., Boriak, H., Butych, I. & Histsova, L. (1998). *Universalny Bohdana Khmelnytskoho* [Bohdan Khmelnytsky's universals]. In *Universalny ukrainskykh hetmaniv. Serii I*. Kyiv [in Ukrainian].

Yurii Mytsyk

Doctor of Historical Sciences,

Professor,

Chief Researcher,

Mykhailo Hrushevsky Institute

of Ukrainian Archeography and Source Studies

of NAS of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1580-1284>

FROM THE LETTERS OF BOHDAN KHMELNYTSKY IN THE CAMP DIARY OF PRINCE JANUSZ RADZIWILL

Abstract. The aim of the article is to publish in Ukrainian the universals and letters of Hetman Bohdan Khmelnytsky, first published in Polish in the recently published fundamental camp diary of Prince Janusz Radziwill. The monument is important because it scrupulously included all the important information about the life of the military camp, first of all the movement of troops, the arrival of reinforcements, the sending of reconnaissance detachments, work to strengthen the camp, the description of the battle, etc. The appendices to the article contain some excerpts from documents that mention the undiscovered letters of B. Khmelnytsky, briefly inform about their content, as well as an unknown letter from Chernihiv Colonel Martin Nebaba. **The methodological** basis of the research is the principles of historicism and objectivity, both general and special historical methods are used, first of all historical-descriptive and historical-chronological. **Scientific novelty.** The article is based mainly on archival documents contained in the unique camp (office) diary of the Polish Lithuanian Hetman Prince Janusz Radziwill. The diary is kept mainly in Polish Archives and is almost inaccessible to Ukrainian researchers. An obstacle is the fact that his documents, written in Old Polish, are generously sprinkled with Latinism. Here they are published for the first time in Ukrainian translation, so they become more accessible to Ukrainian scholars. **Conclusions:** Thanks to the letters published below it is possible to get a fuller picture of the diplomatic activities of the Hetmanate, Bohdan Khmelnytsky's attempts to play on the Polish-Lithuanian controversy, which to some extent was achieved, the course of hostilities, the situation in the insurgent camp. **Prospects for further research:** Bohdan Khmelnytsky's hitherto unknown letters translated into Ukrainian shed light on the difficult diplomatic struggle waged by the Ukraine-Hetmanate at that time. Also, these letters will complement the collection of documents of B. Khmelnytsky, which is mainly published within the series «Ukrainian Diplomat of the 15–17 centuries» that is a priority task of the Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of Hrushevsky National Academy of Sciences of Ukraine.

Key words: Bohdan Khmelnytsky; hetman; historical source; documents; letters; archeography.